

DOUA CĂRȚI SĂLAJENE ÎN ANUL 1470 (REPERE LA CIRCULAȚIA CĂRȚII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA)

Începuturile literaturii scrise pe teritoriul românesc s-au aliniat pe coordonatele unor eforturi asidue de acumulări cantitative și calitative. Până la deplinul triumf al revoluției guttenbergiene, artizanatul a produs cultură scrisă pe măsura limitată a posibilităților sale. Oricum astăzi nu putem opera decît cu urme estompate oferite cu zgîrcenie de o investigație trudnică. De la ele, reconstituirea întregului are inerente părți caracterizabile prin obscur și ipotetic.

În Transilvania, unde lucrurile ar trebui să se prezinte mai fericit ca urmare de multitudinii de condeie și catedre producătoare de scriitură, un alt handicap major grevează fatal istoria cărții românești. Scrisul româno-slav transilvan a fost veacuri de-a rîndul nereceptabil, periferic și, destul de des, prohibit. Se cuvine de asemenea să subliniem, împreună cu Mircea Păcurariu, că „studierea depozitelor de manuscrise slave din Transilvania și Banat este abia la început, încît nu ne putem face o imagine clară asupra răspîndirii” lor¹. Este suficient să consemnăm un exemplu istoriografic relevant: în anul 1978, la apariția sintezei lui Damian P. Bogdan, erau semnalate 40 de manuscrise din Transilvania, iar în următorii doi ani, erau adunate într-un repertoriu al lui Chiril Pistrui, nu mai puțin de 101 piese².

Informația pe care dorim să o punem în lumină prin rîndurile de față este cuprinsă într-un document edit. Împrejurările în care volumul cadru a apărut, ca și o anume subiectivitate în întocmirea indicelui său³, au făcut ca să rămînă ascunsă și necunoscută istoriografia românești. O altă reluare ceva mai nouă, dar aparținînd tot intervalului interbelic⁴, a avut o soartă identică.

Înscrisul se datează la 18 mai 1470. Cel care l-a întocmit a fost conventul mănăstirii catolice de la Sîniob (jud. Bihor). Cuprinsul său a fost generat de conflictele violente dintre membrii familiei Bánffy. În desfășurarea evenimentelor

¹ *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 400.

² Damian P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă*. București, 1978, p. 120—121; Ch. Pistrui, 101 manuscrise slave din Transilvania (serial), în *BOR* (începînd din 1978).

³ B. Iványi, *Oklevéltár a Tomaš nemzetségbeli Loşonczy Bánffy család történetéhez*, II, Budapest, 1928, p. 136—139. În indicele volumului nu apare numele preotului Ilie. Eroare sau scăpare intenționată? Despre el vezi mai jos.

⁴ Idem, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600*, Budapest, 1937, p. 11—12.

relatate, la un moment dat, nobilii Ioan, Andrei, Ladislau, Gheorghe și Mihai, fiii „banului” de Losonecz, Mihai de Nușfalău, și familiarii lor au atacat satele Criștelec, Cehel și Girutelecul Șimleului. Totul arăta ca un adevărat act de tîlhărie: o mulțime de săteni sînt jefuiți de vite, cai, oi, diverse bunuri din gospodărie și case. Pentru a face și mai verosimilă plîngeră păgubiților, reprezentanți de nobilii stăpîni ai satului, conventuali consemnează concret, pe alocuri și mai ales în dreptul Criștelecului, cine și ce a avut de reclamat, alături de echivalentul pecuniar a posibilei și preținsei despăgubiri. Citim astfel despre românul (*wolachus*) Luca Mirce (*Merche*), păgubit de lucruri din casă și de oi în valoare de 60 de florini, Ștefan Romboc, căruia i s-au luat oi și cai în valoare de 50 de florini, Petru Nasmare, (*Naghorrw*) cu lucruri, oi, cai de 80 florini, Lazăr Kereztoș, cu boi, cai și alte lucruri de 20 florini, Ștefan Diacul (*Deak*) de trei florini, Gheorghe Crainicul (*Krajmak*) de patru florini, alt Gheorghe zis Micaci (*Mykach*) de cinci florini și Ioan Trifa (*Trypha*) de zece florini. Dar în fruntea tuturor a avut de suferit *Elyas wolachus*, în *sacerdotio constitutus in predicta possessione Keresthelke comorans*, care avea a se plînge, nici mai mult, nici mai puțin, decît pentru ablatione et deportatione duorum librorum suorum. Adunată cu valoarea vitelor și a oilor, preotul Ilie avusese o pierdere impresionantă de 100 de florini de aur⁵.

Un sat din Sălaj, la cinci kilometri de valea Crasnei și la alți zece, spre nord-vest, de Șimleul Silvaniei: așa ne apare pe hartă satul Criștelec. Un sat deja iobăgit cu două sute de ani înainte de data actului nostru⁶, mereu disputat între nobili. Populația, puțin numeroasă, ca la majoritatea satelor contemporane, era exclusiv românească. Pare că niciodată nu a avut mai mult decît o biserică de lemn⁷. La 1470 are un crainic, care reclamă în mod necesar subordonarea administrativă și juridică față de un voievod aflat pe undeva în vecinătate. Dar, mai presus de toate, are un diac, om știutor de carte, și un popă cu numele de Ilie, care își permite luxul de a poseda două cărți. Se pare că au fost într-adevăr cărțile sale căci nimic nu ne lasă să presupunem că au aparținut bisericii parohiale ori comunității de obște.

Despre ce cărți poate fi vorba? Să admitem, dat fiind mediul în care au subzistat, că au avut înfățișare modestă: scrise mai puțin îngrijit, fără rubricări migăloase, pe hirtie, cu coperti simple funcționale. Conținutul le-a fost sigur legat de nevoile cinului preotului Ilie. Judecînd după succedarea primelor tipărituri românești, de la începutul veacului al XVI-lea, stabilită după anume comandamente cultice, au fost probabil un *liturghier* și un *tetraevangel*.

Cuantumul monetar al pierderilor globale suferite de către preot nu ne ajută prea mult. Suma este prea mare și nu toate bunurile au fost precis contabilizate. Datele care ni s-au transmis în legătură cu prețul cărților sînt puține și se referă numai la manuscrise latine din perimetrul regatului Ungariei. La 1488, un breviar în pergament era plătit cu 12 florini, iar cu aproape 40 de ani înainte, trei cărți (două mise și un gradual) se vinduseră cu 24 florini de aur unui vicevoievod al Transilvaniei⁸. După cîte ne dăm seama, acelea fuseseră cărți excepționale, scrise pe pergament și cu miniaturi frumoase. Or, după cum am stabilit, nu acest fel de cărți ne interesează. Mai apropiat trebuie că a fost prețul unei cărți de cult cumpărată pe seama bisericii din Prešov (Slovacia), în anul 1485: un florin și 56 denari⁹. Tot din informația veacului se constată că prețul hirtiei obișnuite, necesare pentru o carte era de aproximativ 25 denari¹⁰, legătura costa între 12 și 40 denari¹¹ iar unui copist i se plătise, în 1447, pentru

⁵ *Bánffy cs. okl. II*, p. 137—138.

⁶ *Documente privitoare la istoria României. C. Transilvania. Sec. XIII. II*. București, 1952, p. 29.

⁷ Pentru evoluția istorică a satului vezi *Petri Szilágyi*, III, p. 643—647.

⁸ B. Iványi, *Könyvek...*, p. 15 și, respectiv, p. 11.

⁹ *Idem*, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV—XVI. században*, în *Magyar könyvszemle*, Budapest, 1911, p. 301.

¹⁰ *Ibidem*, p. 137—138.

¹¹ *Ibidem*, p. 221.

o singură carte, suma de trei florini¹². Un preț mediu al unui volum îl putem socoti pe acela de doi florini. Pentru înțelegerea circumstanțelor economice de epocă, vom reaminti că o oale se vindea sub zece denari, un bou cu 1,5—2 florini, un cal bun, mai mult decât triplu. Produsele meșteșugărești se comercializau cu prețuri ceva mai ridicate¹³. Desigur estimările noastre rămân doar orientative. Nu știm dacă comerțul românesc de carte opera cu aceleași prețuri ori nu. Deloc exclus ca raritatea cărților româno-slave, comparativ cu cele latine, și circulația lor mai greoaie, să fi impus prețuri superioare. Dacă vom compara averea jefuită de la preotul Ilie, cu aceea a celui mai păgubit dintre cei jefuiți, rezultă o diferență de 20 de florini în defavoarea primului. Suma ar reprezenta în fapt o bună parte din contravaloarea cărților. Dacă autorii catolici ai jafului de la 1470 nu le-au distrus ori neglijat, ci le-au dus cu ei, a fost pentru că știuseră categoric pe ce puseseră mîna.

O fixare temporală și spațială ca aceea din 1470 mărturisește existența unui embrion de bibliotecă nu într-un marcant ori ascuns centru mănăstiresc ci într-un cvasianonim sat românesc. Ne aflăm în fața unei informații rarissime, într-o Transilvanie în care la vremea respectivă, existau cărți manuscrise românești foarte puțin cu circulație limpede stabilită.

Din Transilvania secolului al XV-lea au rămas pînă la noi mai puțin de 50 de manuscrise româno-slave redactate pe loc¹⁴. Aproape jumătate s-au născut cu siguranță în vremurile dinainte de 1500, celelalte au datări mai largi, urcînd pînă către 1550. Multe altele au filiație moldoveană. În sfîrșit o ultimă categorie are origini foarte diferite. Ce șansă ar avea o grupare geografică a manuscriselor produse în Transilvania? Criteriul fundamental de identificare a rămas variația graiurilor sau mai des, caracterele de scriere și decor. Pe acest teren nu s-au emis încă judecăți definitive. Există formulate cîteva opinii de ordin general, oricînd amendabile, de îmbogățit sau nuanțat. Deci ne situăm încă în capitolul preliminarilor. Mai evident se detașează un grup bănățean. Alte cîteva s-au scris în Transilvania de sud, aducîndu-ne aminte de Hunedoara sau Făgăraș. Aici ne interesează să urmărim o altă vatră posibilă de geneză a cărții românești transilvane. Un tetraevanghel pare localizat în Transilvania de nord sau Maramureș¹⁵, un octoih din nord se păstrează încă la Biblioteca Academiei din București¹⁶, un tetraevanghel s-a scris în jurul Clujului¹⁷, în sfîrșit, un al treilea tetraevanghel, și el asociat unei arii lingvistice a Transilvaniei de nord, va trebui să ne rețină în special atenția. A fost scris de către doi copişti transilvăni, fără mari pretenții. Circulația lui atestată începe abia în primele decenii ale secolului al XVII-lea¹⁸. Atunci a avut nevoie de o recondiționare. Cei care i-au făcut-o au notat diverse lucruri, dar ceea ce contează pentru noi, e, că nu au avut motive a se lăuda cu procurarea lui. Deci tetraevanghelul fusese moștenit de la predecesori. Ca urmare, admitem că străbunii popii Andrei (Indrei, Îndreiu), trebuie să fi păstorit tot

¹² *Ibidem*, p. 218.

¹³ Pentru prețurile din epocă vezi *Apulum*, 5, 1964, p. 415; *Sargetia*, 10, 1973, p. 197; I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*. București, 1973, p. 296—299.

¹⁴ Calculul nostru se bazează în primul rînd pe repertoriul lui Chiril Pistru, completat cu alte informații recoltate din fonduri mai puțin aglomerate ca acelea ale marilor biblioteci. Intocmirea unui repertoriu general este acut necesară pentru viitorul cercetărilor.

¹⁵ *BOR*, 97, nr. 3—4, 1979, p. 543.

¹⁶ P. P. Panaitescu, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei Române*, București, 1959, p. 60.

¹⁷ *BOR*, 96, nr. 5—6, 1978, p. 610—611.

¹⁸ *BOR*, 97, nr. 3—4, 1979, p. 542. O altă analiză a manuscrisului, efectuată de Elena Lința, nu amintește de doi copişti și îl datează în secolul al XVI-lea (*Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*. București, Universitatea, 1980, p. 37—39).

în Giurtelec, cum numesc adnotările satul, ori în vecinătățile sale. Numele satului ne este deci cunoscut. L-am menționat și în dreptul anului 1470, căci nu este altul decît Giurtelecul Șimleului, sat aflat la mai puțin de zece kilometri de Criștelec.

Ultimele șase manuscrise zonate după origine conturează și, în fapt întăresc, individualitatea deja recunoscută a Transilvaniei de nord ca focar de producție în secolul al XV-lea. Societatea maramureșană era capabilă, material și moral, de investiții culturale de înaltă factură. Într-o vreme în care feudalitatea românească locală își înzestraseră deja curțile și satele cu monumente de zid, opera de etitorire se îndrepta către dotarea lor interioară.

Nu știm decît extrem de puține lucruri despre modalitatea în care s-au născut și format minutorii români ai condeielor, cernelii și hîrtiei. „Diplómele” păstrate aglomerează atestările de dieci către mijlocul veacului al XV-lea: 1436 — Toma din Săpința, 1450 — Luca din Oncești¹⁹ și Ladislau din Năsăud²⁰, 1451 — Iuga din Ieud și Ivan din Dragomirești²¹. Ne aflăm, comparativ, în vremurile în care școala copiştilor moldoveni realiza primele producții de marcă, fără să aibă, concomitent, energia necesară diseminării prea depărtate a elevilor ei. Maramureșul rămîne deci centru de difuzare al cărții și copiştilor din regiunile imediat învecinate. Sălajul îi este subordonat, din punct de vedere religios, încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea. Probabil un sălăjean școlit în Maramureș s-a înțors pentru a deveni, în anul 1470, Ștefan Diaclul din Criștelec. A pune pe seama popii Ilie redacția cărților și a unui fragment din aceea posedată de înaintașii popii Andrei, rămîne doar o ipoteză ispititoare, dar deloc nerealistă.

Cele trei manuscrise din Criștelec și Giurtelecul Șimleului dovedesc, cu aproximările cronologice de rigoare, o afluență surprinzătoare într-un perimetru extrem de limitat. Frecvența aceasta, proiectată la scara Transilvaniei, ar da valori cifrice nu de ordinul sutelor, ci al miilor, ceea ce, la prima vedere, este neverosimil. Textele religioase au avut o folosire intensă și, din acest motiv, „numai rare resturi pot supraviețui uzurii în timp de mai multe secole”²². Chiar și prin severa restrîngere a deținătorilor posibili, totalizările ar continua să rămînă neașteptat de generoase. După cum rezultă din documentele de epocă, nu toate satele erau înzestrate cu biserici. Luînd ca pildă Maramureșul din prima jumătate a secolului al XV-lea, constatăm că din șase sate doar jumătate aveau lăcașuri de închinare²³. Pînă la sfîrșitul secolului situația trebuie să se fi ameliorat, dar nu esențial. O logică elementară reclamă prezența cărților de cult cel puțin alături de fiecare biserică. În plan real, nici acest lucru nu s-a petrecut întocmai. Pînă tîrziu, către epoca modernă, au fost preoți neștiutori de carte. Se știe că la biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului — monument care în veacul al XV-lea nu avea importanța deosebită pe care o va dobîndi în veacurile următoare — s-au păstrat urmele a 3—5 manuscrise²⁴. Dintre marile mănăstiri românești ale timpului, anonime în conjunctura catolică oficială, cea de la Hodoș-Bodrog (Banat) a avut norocul de a ne lăsa moștenire doar trei manuscrise. Au existat și biblioteci ale nobilimii românești. Dar despre ele știm și mai puține lucruri. De pildă un diac de slavonie făcuse adnotări pe verso-ul unor acte latinești ale Cîndeștilor din Rîu de Mori, între anii 1440—1497²⁵. O înaltă înțelegere față de semnificația cărții l-a determinat pe un membru al familiei Cîndeștilor să plătească costisitoarea ferecare a unui manuscris moldovean²⁶. Foarte de curînd s-a

¹⁹ I. Mihály, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 303, 341.

²⁰ *RI*, 1925, p. 199.

²¹ I. Mihály, *Diplôme...*, p. 355.

²² P. P. Panaitescu, în *SMIM*, 4, 1960, p. 120.

²³ Vezi I. Mihály, *op. cit.*, p. 223—224 (1418).

²⁴ I. Colan, în *Revista bibliotecilor*, 21, nr. 5, 1968, p. 277.

²⁵ A. A. Rusu, în *RI*, 37, nr. 6, 1984, p. 567.

²⁶ Idem, în *Alia. Iași*, 22/2, 1985, p. 743—746.

făcut demonstrația culturii superioare a zugravilor de biserică românești. Cel de la Leșnic (Hunedoara), cunoștea perfect literatura cărților populare²⁷. Mulțimea deținătorilor potențiali și reali a fost compusă în bună măsură de băștinași. Dar nu toate cărțile s-au scris în Transilvania numai în secolul al XV-lea. De cel puțin două secole, cartea manuscrisă avea tradițiile ei locale²⁸. Importul a fost și el o permanență. După mijlocul veacului a început venirea masivă a cărților moldovene. În lumina acestor considerații cifrele estimărilor generale se ridică sensibil la cote spectaculoase.

Cum am văzut, informația înregistrată în anul 1470 se constituie într-un reper de o covârșitoare importanță pentru circulația cărții românești manuscrite din Transilvania. Ea ne dezvăluie un fragment al unei realități ce modifică sensibil optica noastră asupra întregii culturi medievale românești din această provincie.

ADRIAN ANDREI RUSU

**DEUX LIVRES DE SĂLAJ EN 1470
(REMARQUES SUR LA CIRCULATION DES LIVRES ROUMAINS
MANUSCRITS EN TRANSYLVANIE)**

(Résumé)

Dans un document de 18 mai 1470 on enregistre une plainte contre un pillage des villageois du domaine de la famille Bánffy. Parmi les biens réclamés on compte aussi deux livres qui avaient appartenu au pape orthodoxe Ilie de Criștelec. L'auteur fait des suppositions sur leur genre, leur prix et le contexte de leur circulation à l'époque. Le fait qu'il ont appartenu à des catégories sociales plutôt modestes souligne l'importance de l'information. Insérés dans nos connaissances actuelles, ces deux livres manuscrits complètent d'une manière heureuse l'image de la culture écrite slavo-roumaine en Transylvanie.

²⁷ Monica Breazu, în *Pagini de veche artă românească*, V/1, București, 1985, p. 46—48.

²⁸ Vezi catalogul și observațiile lui R. Constantinescu, în *SMIM*, 6, 1973, p. 179—180.